

В.І. Полтавець

СТРУКТУРА ПОСЕЛЕНЬ І ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В ПОТЯСМИННІ В РАННЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ

Проаналізовані поселення та городища доби раннього заліза з метою відтворення демографічної ситуації.

К л ю ч о в і с л о в а: Правобережна Україна, Потясминня, доба раннього заліза, поселення, городище, структура, демографія.

Важливим напрямом сучасної археології є вивчення просторової структури поселень, зокрема виокремлення житлово-господарських комплексів, або домогосподарств. З цим пов'язане визначення демографічного потенціалу поселення або локальної групи пам'яток, меншою мірою — їхньої соціальної структури, особливостей господарства тощо. З Потясминня розпочалися розкопки поселень раннього залізного віку широкими площами: Велика Андрусівка, Тарасова Гора біля с. Жаботин, Суботівське і Мотронинське городища — базові пам'ятки різних періодів. Вони дозволяють простежити деякі їхні особливості з означених проблем.

Виділення садиб на поселеннях раннього залізного віку стало можливим завдяки масш-

табним розкопкам пам'яток скіфського часу на Лівобережжі: на Більському і Люботинському городищах (Шрамко 1973, с. 108; 1998; Радзиевская, Шрамко, 1980; Скорый 2008)¹. У Потясминні декілька садиб VI—V ст. до н. е. виокремлено на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорый 2001). Ю.М. Бойко, детально картографувавши будівельні залишки і масовий матеріал, виявив принцип розмежування території домогосподарств на лісостепових лівобережних поселеннях скіфського часу і здійснив вдалу спробу тлумачення цих даних у соціальному аспекті (Бойко 1994). Є певний досвід обчислення щільності заселен-

¹ Одночасно такі спроби здійснили Л.І. Крушельницька (1971; 1976) і Г.І. Смирнова (1984; 1986) за матеріалами поселень Верхнього та Середнього Дністра, але розкопаних невеликими площами.

ня та визначення кількості мешканців із застосуванням коефіцієнта щільності забудови — співвідношення кількості синхронних жителів і дослідженої площі поселення. Таким чином обчислено населення Більського городища та інших середнього розміру², а саме з розрахунку особа/50 м² або 200 осіб/га (Шрамко 1984, с. 224—225), а також мешканців скіфоїдних городищ Подоння. Для середніх городищ це становить близько 100 осіб/га (Медведев 1999, с. 65—66, табл. 3). Було зазначено, що на середніх і особливо великих городищах площею в декілька сотень гектарів наявність значних ділянок, непридатних для забудови або відведених під господарську зону, знижувала щільність забудови³.

Найвагоміші результати в розробці методики просторових і демографічних реконструкцій одержані внаслідок цілеспрямованих досліджень сільських поселень Нижнього Побужжя VI—V ст. до н. е. під керівництвом С.Д. Крижицького у 1970—1980 рр. Принциповими моментами можна вважати, поперше, виявлення факту «кущової» (вільної) забудови поселень, по-друге, виокремлення в результаті польових спостережень і теоретичних розробок так зв. модуля («куща», «садиби» або домогосподарства) — первинної складової житлово-господарського масиву, до якої входило декілька осель та господарські споруди, об'єднані навколо центрального двору (Буйських 1985; 1987; Отрешко 1985; Крыжицкий и др. 1989, с. 25—36). По-третє, обчислено кількісні параметри модуля, що дозволяє порівнювати і хоча б приблизно вирахувати демографічний потенціал поселень різних розмірів. Кожне з них можна відобразити в усереднених модулях (садибах): один модуль — це хутір (0,2 га), середні й великі поселення вміщува-

ли відповідну їх кількість (Буйських 1987, с. 33; Крыжицкий и др. 1989, с. 31—33, 36)⁴. Число будівель у середньому чотири—шість на садибу. Ці розрахунки стосуються саме сільських (аграрних) поселень VI—V ст. до н. е. — досить однорідних за соціальним складом, з розрідженою забудовою та житлами-півземлянками.

Зрештою, вихідним пунктом для обчислення населення є також розміри осель, точніше «мінімальної житлової площі» на особу, яку визначають, виходячи з розмірів найменшого житла і з огляду на вірогідну чисельність сім'ї. Сталих норм тут немає (Хазанов 1975, с. 69—75; Массон 1976, с. 113—114). Для нижньобузьких поселень з найменшими житлами близько 6,0 м² (Крижицький, Русяєва 1978, с. 5), прийнято норму 3,0 м² на особу, для Марицького городища в Посейм'ї VI—V ст. до н. е. — близько 4,0—4,5 м² (Пузикова 1981, с. 15, 97), городищ Середнього Дону V—IV ст. до н. е. — близько 3,0 м² (Медведев 1999, с. 65—66, табл. 3). У лісостеповій смузі в передскіфській (Крушельницькая 1971, с. 121; Смирнова 1984, с. 44) та особливо скіфській час були поширені будівлі площею 9, 10 і 11 м² (Пузикова 1981, с. 15; Шрамко 1987, с. 43—69; 1998, с. 22—36; Медведев 1999, с. 66; Гавриш 2000, с. 116), які можна вважати найменшими для пари з мали-

² Типологія та ієрархія поселень залежно від розмірів розроблена для античних сільських поселень Нижнього Побужжя (Отрешко 1985; Буйських 1987; Крыжицкий и др. 1989, с. 29—31), Подністров'я (Бруяко 1999, с. 86—95), а також поселень скіфського часу басейну Ворскли (Шрамко 1984; Бойко 1994). Для античних поселень це — хутір (близько 0,2 га), поселення середніх розмірів (від 2,0—3,0 до 5,0—8,0 га) та велике (до 50—80 га) (Крыжицкий и др. 1989, с. 4). Серед лісостепових городищ виділені малі (до 3,0 га) та великі (декілька сотень га) (Шрамко 1984, с. 223—224).

³ За розрахунками Б.А. Шрамка, на Більському городищі (4 тис. га) у період його розквіту заселено було приблизно 200—250 га (Шрамко 1984, с. 225), тобто 1/20 або 1/16 його площі. На античних нижньобузьких поселеннях щільність забудови великих поселень також була приблизно в 2—4 рази менша порівняно з деякими середніми (Крыжицкий и др. 1989, с. 34, 36).

⁴ Обчислення демографічного потенціалу за допомогою модуля ще вимагає уточнень. Вказані різні його розміри — 0,2 і 0,5 га. Останній показник отримано, певно, з урахуванням розораних зольних плям на поселенні Чортуваті 7, де на 34 га виявлено 76 плям (садиб). Тобто, на 1,0 га припадає 2,2 садиби близько 0,5 га кожна (Крыжицкий и др. 1989, с. 32—33). Насправді ж розміри садиб тут були менші: 0,1—0,2 га. Зокрема, на розкопі IX (3375 м²) виокремлено щонайменше дві садиби; на розкопі II (1012 м²) — одну (Буйських 1987, с. 32; Крыжицкий и др. 1989, с. 26—27, 32). Це модуль у «вузькому» значенні. Він складається з «блоків споруд» площею близько 500 м² (Буйських 1985, с. 8), до якого треба додавати якусь частину (половину?) території між ними, що становили в довжину від 10 до 50 м (Крыжицкий и др. 1989, с. 29—31). Так, площі модуля 0,2 га відповідає садиба з «блоком споруд» у 500 м² за «міжкущової оболонки» (термін наш) близько 10 м. За «оболонки» приблизно в 25 м модуль збільшиться до 0,5 га. Саме такий «розширений модуль» найпридатніший для розрахунків демографічного наповнення великих і середніх поселень (див.: Крыжицкий и др. 1989, с. 36, де вказано посилення на модуль в 0,2 га, розрахунки ж здійснені за модулем 0,5 га), оскільки враховуються значні «пусті» ділянки. Саме модулю 0,5 га відповідає і коефіцієнт щільності забудови — 14 будівель/га або 6,3 будівлі/домогосподарство, розрахований для Чортуватого 7 (там само, с. 33): дві садиби на 1,0 га, а за модулем 0,2 га їх було б п'ять. Останній модуль прийнятий лише для поселень зі значною щільністю забудови, приміром Марицького чи Люботинського городищ.

ми дітьми. Цю норму — близько 3,0—4,5 м² — можна прийняти для обчислення складу домогосподарства поселень Потясминня.

На нашу думку, правомірно порівнювати норми забудови для античних поселень і синхронних лісостепової смуги, зважаючи на схожі будівельні традиції та спосіб господарювання. Застосування згаданого модуля (садиби) припустимо і для передскіфського часу. Адже садиба є матеріальним еквівалентом домогосподарства — соціально-економічної одиниці, що була на той час, безперечно, головним осередком суспільства. Модуль в 0,5 га можна застосувати й для обчислення населення поселень без вираженої або з недостатньо вираженою кушовою структурою з розрідженою забудовою. Схоже, існували досить сталі санітарні норми або регламентація господарської зони (Буйських 1985), що забезпечували певне співвідношення розміру поселення і кількості його мешканців⁵.

Чорноліський період. Серед *ранньочорноліських поселень* переважають середні: 2,0—5,0 га. Укріплений майдан I Чорноліського городища невеликий — 0,7 га, як і Малого Суботівського городка — 0,85 га, чорноліський культурний шар тут не виявлено. На поселенні Велика Андрусівка (близько 3,0 га), майже повністю розкопаному, відкрито 10 досить великих жител — у 30—50 м² (40 м² у середньому) та навіть 120 м² і п'ять окремо розташованих зольників (досліджено один), які, мабуть, відповідали п'ятьом домогосподарствам. Просторове виокремлення їх тут не спостерігається: житла однаково орієнтовані та розташовані в ряд уздовж заболоченої протоки Тясмина. Оскільки житла згоріли (Покровська, Петровська 1961, рис. 2, с. 132, 135), їх можна умовно вважати одночасними, принаймні для останнього етапу існування поселення. В них могло мешкати максимум 90—100 осіб (за 4,0 або 4,5 м² на особу).

⁵ Розміри ранньослов'янських поселень Потясминня та садиб приблизно такі самі, як на початку доби раннього заліза. Житла тут утворюють скупчення по три—п'ять зі значними інтервалами між ними. На поселенні Луг I одночасно існувало не більше ніж п'ять—шість жител (Березовець 1963, рис. 7, с. 187), тобто куш. За підрахунками О.М. Приходнюка, кількість жител на пенківських поселеннях площею в 2,0—3,0 га становила 30, з них одночасними були 10—15 (Приходнюк 1980, с. 18—19). За жител від 9,0 до 20,0, а здебільшого 11,0—15,0 м², це, відповідно, від 30—50 до 75 душ. Приблизно таку само кількість (40—72 особи) отримуємо за обчислення в модулях у 0,5 га: чотири—шість садиб. Модуль 0,2 га тут неприйнятний через розріджену забудову. В середньоруських селах X—XIII ст. кількість людей коливалася від 15 до 50 осіб. На поселенні в 1,5 га було орієнтовно п'ять—сім садиб і мешкало 25—45 душ (Куза 1985, с. 100).

Досить великі житла притаманні рільничому населенню. З «вуличним» плануванням запланні поселення відомі в східнотшинській культурі (Березанская 1974, с. 69)⁶.

На Великому Суботівському городку (близько 3,0 га, розкопано 0,45 га) виявлено 10 жител першого хронологічного етапу і п'ять (за іншими даними два) — другого (Лысенко 2004, с. 253). Характер забудови першого періоду умовно можна визначити як кушовий, але житла згруповані від одного—двох до чотирьох не навколо центрального двору, що є ознакою садиби, а рядами. Відстань між кушами 10,0—35,0 м⁷. Більшість будівель зосереджена в західній «мисовій» частині городка. Тут простежуються два головні осередки їхньої концентрації та господарських ям: південний (житла 1—6 і 11) і північний (7—9), у кожному було по великій оселі площею близько 100 м². Нині можна намітити п'ять кушів, з яких три розташовані вздовж південного краю мису (житла 7—9; 1—3, 6; 4 і 5) і ще два (житла 10 і 12; 11), певно, вздовж доріг, які вели від в'їзду на городок до двох згаданих осередків. Незабудовані ділянки, виходячи зі стану дослідженості пам'ятки, становили не менше ніж 2/3 площі. Будівель немає, як і на інших чорноліських укріпленнях, у центрі (Тереножкин 1961, с. 31), де, можливо, утримували худобу. На відміну від Великої Андрусівки, спостерігається диференціація будівель за площею, формою та орієнтацією, що відображує, мабуть, якийсь складніший устрій общини.

Житла-землянки мали розмір 7,5, 28,0, 30,0 і 54,0 м², одна — 100 м² (Тереножкин 1961, с. 34, рис. 21—23). Останнє житло 6, крайнє в своєму куші, віддалене від нього на 10,0—15,0 м. Поряд з ним виявлено скарб другого ступеня чорноліської культури. Середньою можна вважати оселю приблизно в 30 м², тож житло 6 умовно можна прирівняти до двох—трьох «середніх». Тоді в 12—13 умовних середніх житлах першого періоду могли мешкати 84—91 особа (за норми 4,0 м² на особу) або 120—130 (за норми 3,0 м²). Це число можна прийняти, адже кількість нерозкритих жител і таких, що не входили до синхронних, навряд чи значно різнилася⁸.

⁶ Без помітних змін вони збереглися в Потясминні до ранньослов'янських часів — селища Луг I і II, в уроч. Молочарня поблизу с. Пенківка, але житла тут значно менші (Березовець 1963, рис. 7).

⁷ Розташування жител, можливо, обумовлене рельєфом місцевості.

⁸ Цю кількість можна співвіднести з шістьма нижньобузькими модулями в 0,5 га: тобто по 10—18 осіб в оселі, всього 60—108.

Припустима чисельність мешканців на інших ранньочорноліських поселеннях площею 2,0—5,0 га могла бути близька до суботівської.

На поселенні Вовківка на 2,0 га виявлено п'ять великих помешкань по 40—90 м², понад 10 господарських ям та 34 інші об'єкти (Осташков 1995). Зважаючи на розміри поселення та будівель, одночасно тут було навряд чи більше за п'ять жител, тобто його населення наближалось до нижньої межі середніх поселень (40—60 осіб). Рештки наземного житла завширшки до 3,0 м виявлено також на поселенні Богучівська Гора поблизу с. Залевки з інтенсивним культурним шаром (площа близько 4,0 га) (Покровська 1952, с. 45). Воно навряд чи було більшим ніж 18 м². Обидва поселення мали розріджену забудову.

Пізньючорноліські пам'ятки — малі городища і поселення — численніші. Перших відомо 14: три площею 0,12 га, шість — від 0,20 до 0,30 га, три — від 0,50 до 0,75 га і два (Грушківка і Велике Чутівське) — 1,0 і 1,3 га, відповідно. Поява укріплених городків — головна особливість цього періоду, ще одна — нетривкі наземні будівлі замість землянок. О.І. Тереножкін вважав малі городки (Суботівський Малий, Вовчий Шпиль, Велике і Мале Чутівські) схованками, що існували недовго та здебільшого загинули від пожежі (Тереножкін 1961, с. 14—17, 31—32, 40). Через незначні розміри і малопотужні символічні укріплення (Дараган, Кашуба, Разумов 2010) ці городки можна вважати культовими осередками та водночас, мабуть, укріпленими садибами однієї родини, що засвідчують формування нового соціального прошарку. Деякі з них були короткочасними поселеннями (Тясминське, Лубенецьке та Калантаївське), але здебільшого поселення розміщувалися з їхнього напольного боку та в найближчій заплаві. Площа такого в заплаві біля Московського городища приблизно 2,5 га, інші не менші ніж 100 м у перетині (Тереножкін 1961, с. 29, 31)⁹.

На малих городках рідко трапляються житла. Одна заглиблена і обличкована плахами будівля в 12 м² розкопана на Тясминському городищі, але О.І. Тереножкін не вважав її житлом (Тереножкін 1961, с. 38, рис. 24). Подібне за розміром заглиблене житло (зі слів Г.Т. Ковпаненко) відкрито 1957 р. на Калантаївському городищі. Рештки вогнищ і глиняних долівок разом з ямами поза межами укріплень свідчать, що саме тут, головно, мешкало населен-

⁹ Відкрите нещодавно велике заплавне поселення навпроти Калантаївського городища засвідчує, що дворівневе розміщення було нормою.

ня. Проте через певну конструкцію (дерев'яні або дерново-земляні стіни?) житла цього часу майже не вціліли.

Декілька жител (від двох до п'яти) поганої збереженості відомі у верхніх шарах Суботівського городища (горизонт Суботів 2). Вони неглибокі (0,5—0,7 м) і визначені за рештками глиняних вогнищ. Лише у двох зафіксовані розміри глиняних долівок — 36 м² (Тереножкін 1961, с. 37) і близько 100 м² (Клочко, Гершкович, Мотзенбеккер 1995, табл. XXII, 1). Остання будівля 9 також була крайньою в ряду, як і житло 6 першого горизонту. Простежено також значну кількість ям другого горизонту і зольно-земляні скупчення, що заповнили давні землянки (Граков Тереножкін 1958, с. 172). Для 300, а тим паче 400 років існування Великого Суботівського городка (Лысенко 2004, с. 255) відкрита кількість жител, зокрема другого етапу, занадто мала, особливо враховуючи його господарську специфіку — в пізньючорноліські часи воно було металообробним і адміністративним осередком (Демченко, Клочко, Маничев 2000), а також релігійним (Лысенко 2004, с. 263). Можливо, наземні житла будували на тих само найкомфортніших ділянках¹⁰. Вірогідно, особливого статусу поселення набуло не тільки через престижність металоробства, а й перебування тут управлінської верхівки, можливо, представників одного роду, виходячи з однотипної орнаменталії бронзових браслетів (Полтавець 2009).

Чорноліське городище (укріплення II) — найбільша пам'ятка цього часу, 24 га. До нього прилягає так зв. укріплення III — частково огорожена територія в понад 200 га (загін для худоби), на якій у скіфський час влаштували великий курганно-грунтовий могильник. О.І. Тереножкін зауважував на складності Чорноліського городища як багатошарової пам'ятки особливого призначення¹¹. На його думку, тут не було жител, а лише зольники — місця, куди зносили золу та інші побутові відходи з осель за межами укріплень. Зольники вкривали третину площі в центрі укріплення II

¹⁰ З напольного боку Суботівського городка виявлені сліди великого поселення, яке О.І. Тереножкін схилився вважати синхронним першому хронологічному етапові (Тереножкін 1961, с. 29). Але дослідження 1995 р. виявили тут «типову чорноліську кераміку» та рештки ям (Клочко, Гершкович, Мотзенбеккер 1995, с. 17).

¹¹ За характером культурних залишків — два великі «житлові» пагорби за незначного культурного шару — воно дещо нагадує ранньочорноліське поселення Адамівка на Дніпрі (Тереножкін 1961, с. 32, рис. 20).

(Тереножкін 1952, с. 118, 129), їхні скупчення місцями сягали в довжину 220 м і в ширину близько 130 м (Тереножкін 1961, с. 30, рис. 16), що може засвідчувати тривалу присутність населення в межах II-го укріплення. Адже зольні відходи зазвичай скидають неподалік осель або місць господарської діяльності. В такому разі тут мали бути якісь споруди (наземні чи дещо заглиблені), які важко виявити, тим паче, що розкопи були невеликі. Схоже, житла були, головним чином, у північній частині II-го укріплення, вільній від зольників і добре захищеній глибоким яром. Скупчення кісток тварин у вигляді великих пагорбів загалом характерні для пізньочорноліських городищ і поселень: Чорноліське, Московське та Лубенецьке (Тереножкін 1961, с. 30—31). Втім, значна кількість зольників може свідчити про мешкання тут одночасно багатьох сімей. Таке могло відбуватись у місцях сезонного перебування населення, пов'язаних з випасом худоби, обміном чи культовими зібраннями.

Найщільніше заселені ділянки II-го укріплення Чорноліського городища становили, як і на Суботівському, близько 1/3 площі. Тож можна припустити й близьку граничну щільність його заселення, тобто 28—40 душ/га. Відтак, число мешканців могло становити (28—40 осіб × 24 га) 672—960 душ¹². Звичайно, це дуже спрощені розрахунки, та все ж вони мають певне підґрунтя і дають хоча б приблизне уявлення про розміри колективу.

Неукріплених пізньочорноліських поселень відомо дещо більше на тлі попереднього періоду. Вони приблизно такі самі чи дещо більші: від 1,5—2,5, 3,0—5,0 до 8,0 га. На них трапляються уламки обгорілої глиняної обмазки від жител, мабуть наземних. Кількість мешканців можна вирахувати приблизно за площею, припускаючи садибу в 0,5 га. У підсумку можна констатувати, що для пізнього Чорнолісся характерні наземні легкі (недовготривалі) житла, що, можливо, пов'язано з політичною обстановкою. Як і на інших територіях чорноліської культури, домінував безкуганний обряд поховань, зокрема тілопальних (Покровська 1953, с. 135—137; Тереножкін 1961, с. 43—45; Ильинская 1975, с. 77—78; Лысенко 2004, с. 261), що вважається ознакою осілого побуту. Перші курганні поховання осіб високого рангу, віддалені від поселень, відносяться саме

¹² У перерахунку на нижньобузький модуль в 0,5 га (48 на 24 га) × 10—18, одержуємо майже такий самий результат: 480—864 душі.

до цього часу (Гуляй-Город, к. 52; Тенетинка, к. 185).

Для *жаботинського періоду* відомо приблизно 12—15 неукріплених поселень. Розміри їхні більші, ускладнюється також ієрархія. Поселення Тарасова Гора поблизу Жаботина за площею (близько 50 га) наближається до великих античних поселень або середніх городищ скіфського часу. Приблизно 20 га займало поселення Бражине біля Орловця, інші — від 10,0 га та менше. Два поселення поблизу сіл Петрівське (колишне Репяшине) у верхів'ї Тенетинки та Флярківка у верхів'ї Жаб'янки (відкриті нещодавно) сягали близько 100 га. Обидва існували і в ранньоскіфський час. Натомість розміри землянок приблизно такі ж, як за раннього Чорнолісся. На 22 розкопах у Жаботині досліджено площу 0,37 га. Для нього характерна розріджена забудова. Попри наявність вільних ділянок садиби займали доволі невеликі кутки, де простежена неодноразова перебудова жител, зведених одне над одним (Покровская 1973, с. 169).

М.М. Дараган нарахувала не менше ніж сім наземних жител і 10 землянок різного часу (Дараган 2011). Землянки, переважно першого періоду, від 12,0 м² до 21,0, 23,5, 26,0—45,0, 45,0 і 108,0 м², наземні споруди більші. Лише одне наземне житло (розкоп IX) віднесене до 3-го періоду, інші — переважно до 2-го. Тобто, спостерігається збільшення кількості наземних жител на другому етапі. Серед них можна простежити три групи, що співвідносяться за площею приблизно як 1 : 2 : 3 (48,0, 80,0, 94,5 і 120,0 та 144,0 м²), що відповідає, мабуть, «модулю» в 10—12 м² (найменше житло). Середні розміри 95 м². У землянок, які відносяться переважно до 1-го етапу, співвідношення становить 1 : 2 : 4 (12, 21—24—26 і 45 м²), за винятком «бронзолivarної майстерні» в 108 м². Відповідно, в одній оселі могло мешкати від трьох—чотирьох до 10 осіб, у більших — від 10 до 30 осіб (за 4,0—4,5 м² на особу).

Значне скупчення з 13 осель простежене в північно-східній частині поселення на площі близько 4,0 га (розкопи VII, XIV—XVI, XVII, XVIII і XXII). Одночасно функціонувало по шість—сім жител за 1-го і 2-го будівельних періодів. Найкомпактнішим було скупчення з чотирьох осель різних періодів у розкопах XIV—XVI на площі близько 400 м² (центральний блок споруд?). У заповненні землянки розкопу XIV виявлено виразні ознаки культової діяльності. Житла в бічних розкопах цього скупчення віддалені від «центрального блоку» на 30, 50 і

100 м і, вірогідно, належали до інших. Можливо, маємо справу з чотирма кушами (садибами), до яких відносилися, відповідно, виявлені на сусідніх розкопах XIV—XVI, IX і XVIII, VII і XVII, XIX і XXII і які разом утворювали «агломерацію» садиб. На південно-західній її периферії було двошарове святилище (розкоп XIX), а на південній — житло з «ямою ремісника-металообробника» (розкоп XVIII), що ніби-то підтверджує виділення її як господарського та соціального осередку. У периферійних розкопах X—XIII жител немає. Ще одне скупчення їх спостерігалось у південно-східній частині поселення, приблизно за 250 м від першого. На семи невеликих розкопах житла виявлені в трьох — I і II (1-го періоду) та XX (3-го)¹³. Простежено виразні ознаки обрядових дій у землянці розкопу II, в чотирьох інших — господарські ями з залишками офір (розкопи IV і V). Можливо, кожний осередок садиб мав власне святилище.

Приблизну максимальну кількість мешканців Жаботинського поселення можна обчислити за коефіцієнтом щільності забудови. Для періоду Жаботин 1 маємо шість жител загальною площею 375 м² або в середньому 62 м² на одне житло з 12—15 мешканцями. Коефіцієнт дорівнює (шість жител : 0,37 га) 16 осель/га. На площі в 50 га можна було розмістити (16 × 50) 800 осель, загальне число мешканців яких становило (800 × 12—15) 9,6—12,0 тис. Для періоду Жаботин 2 є дев'ять жител, площа відома для шести, середня становить близько 80 м² (16—20 мешканців). Коефіцієнт дорівнює (дев'ять жител : 0,37 га) 24 житла/га. Відтак, площі в 50 га відповідає (50 × 24) 1200 жител або (1200 × 16—20) 12,8—16,0 тис. душ. Але, враховуючи великі ділянки поміж кушами, реальна кількість мешканців була, мабуть, набагато менша. Як уже зазначалося, на великих поселеннях щільність забудови була в два—чотири рази нижча за малі й середні¹⁴.

¹³ Періодизація Є.Ф. Покровської з уточненнями М.М. Дараган.

¹⁴ Для порівняння: на згаданому поселенні Чортувате 7 також приблизно в 50 га коефіцієнт становив 11—18 будівель/га, а кількість мешканців не менше ніж 1,0—1,8 тис. осіб (Крыжицкий и др. 1989, с. 33, 36). Це приблизно вдесятеро менше ніж за нашими розрахунками для Жаботина. Але житла в Чортуватому 7 набагато менші (в середньому від 9,0 м²) порівняно з жаботинськими, відстані між кушами теж трохи менші (від 10 до 50 м). Фактично за кількістю мешканців одне жаботинське житло (від 12 до 20 душ) дорівнювало одній садибі нижньобузьких поселень — 10—18 душ (чотири—шість будівель). Отже, число жаботинських жител, здається, мало наблизитися

Зважаючи на ранг Жаботинського поселення, тут були зосереджені адміністративно-управлінські та культові функції. Вірогідно, в згаданому «житловому осередку» в північно-східній частині поселення мешкали представники вищого прошарку. Саме такому притаманні різні типи розширених (великих) сімей (Хазанов 1975, с. 74). Розміри «житла ремісника» — землянки в 108 м² (розкоп XVIII) — засвідчують досить високе соціальне становище представників бронзоліварної справи. Диференціація жител за розмірами вказує на складність соціальної структури. Схоже, що на цьому поселенні загалом переважали великосімейні домогосподарства.

На думку Є.Ф. Покровської, кладовище Жаботинського поселення розміщувалося неподалік, у південній частині Тарасової Гори, виходячи зі знахідки там посудини з перегорілими кістками (Покровська 1952, с. 55). Тобто, це був ґрунтовий могильник. Поява в Потясминні курганних поховань знатних воїнів (Костянтинівські та Жаботинські кургани), синхронних початку «шару згарищ» 2-го горизонту Жаботинського поселення (Дараган 2011), засвідчує суттєві зміни, зокрема, появу панівної верстви, для якої престижним було тваринництво.

Для *скіфського часу* ієрархія поселень помітно складніша. Головне — Мотронинське городище (понад 200 га). Численніші середні: Пастирське (25 га), Шарпівське (16 га), Макіївське (близько 24 га), Плискачівське (37,5 га)¹⁵; малі городки Палієва Гора, Шаєва Гора, Осаги, Педькове (менше 1,0 га); поселення середніх розмірів Циганське, Любомирка, Садовий Яр, Тарасівка (близько 10—12 га); ще сім поселень — від 3,0 до 7,0 га, більшість — невеликі, від 2,0 га і менше. Виділяється велике — близько 70 га — поселення біля с. Капітанівка і жаботинсько-ранньоскіфські поблизу Петрівського та Флярківки площею близько 100 га.

до кількості садиб (близько 100) у Чортуватому 7 (там само). Навіть за інтервалу між жаботинськими житлами в 50 м, який можна вважати мінімальним, територія однієї садиби з житлом у 60—80 м² становила 0,34—0,37 га (приблизно 0,35 га в середньому). Всього на 50 га можна розмістити приблизно 140 таких садиб, що відповідає числу (140 × 12—20) 1,7—2,8 тис. осіб. Але кількість мешканців могла бути ще менша, оскільки подібні інтервали в межах великих «житлових агломерацій» могли сягати 200—250 м. Відтак, реальна кількість мешканців, на наш погляд, була від 1,0—1,8 до 1,7—2,8 тис. душ.

¹⁵ За винятком Плискачівського (V—IV ст. до н. е.), інші середні городища, засновані наприкінці VII — в VI ст. до н. е., мають площу, кратну 8,0 га, тобто відповідають двом—трьом середнім поселенням.

На Мотронинському городищі було заселене переважно внутрішнє укріплення та деякі ділянки між внутрішнім і зовнішнім укріпленнями (розкоп Ха). У цих межах придатні для заселення доволі рівні ділянки становили приблизно 120—130 га, з яких більше ніж 70 га припадало на внутрішнє укріплення. Тут досліджено чотири великі ділянки забудови (розкопи I—II, IV, VI, XV—XV і XIX), що дозволяють реконструювати такі приблизні розміри садиб і вірогідну чисельність їхніх мешканців. Найвиразніші дані маємо на розкопі VI (531 м²), де виявлено залишки п'яти умовно синхронних жител площею 10, 12, 21 і 30 м², господарські ями та зольник, що становили садибу кінця VI — початку V ст. до н. е. Її площа¹⁶ близько 700 м², за західною межею розкопу мало бути ще одне житло. Відстань між житлами від 3,5—4,5 і 7,0 до 12,0—13,0 м. Поміж ними «вулиця» у вигляді вузького овала завдовжки близько 30 м і завширшки 4,8—6,0 м (Бессонова, Скорый 2001, с. 10—11, 53, рис. 5; Скорый 2002, с. 266). Одночасно в трьох—чотирьох житлах мало мешкати приблизно 12—16 осіб (за 4 м² на особу).

На розкопах I—II (708 м²) відкрито чотири півземлянки і три майданчики з обгорілої глини від наземних жител двох періодів, а також близько 15 господарських ям, в одній було поховання (Бессонова, Скорый 2001, с. 7—8, 53, рис. 2, I). За нашими підрахунками, площа цієї садиби мала становити приблизно 1500 м² разом із нерозкопаними бічними ділянками. До останніх належала також більша частина розкопу I — периферія житлового куша розкопу II. Можливі два варіанти інтерпретації.

За першим, до розкопу II потрапили дві або три розташовані неподалік садиби. До перших двох площею близько 500 м² кожна входило по дві півземлянки і наземне житло в південно-західній (1-II-1989, 2-II-1989, «майданчик А») і центральній (3-II-1989, 4-II-1989, житло 1) частинах «агломерації», а до третього — лише північно-східна її частина з зольником, наземним житлом 2 та ямами 2 і 7. У цьому разі кількість мешканців трьох садиб мала б бути незначна (два житла 1-го періоду і одне 2-го), але дуже вірогідна наявність жител на нерозкопаних бічних ділянках. Так, все вказує, що неподалік ями 1-II-1989, що перетинала помешкання 1-II-1989, має бути житло, може найдавніше на цій ділянці, з глиняним жертвником,

¹⁶ Тут і далі маємо на увазі площу «ядра» садиби — з будівлями та ямами, але без господарської периферії, яка враховується у визначенні щільності забудови городища.

уламки якого скинули до ями (Бессонова, Скорый 2001, с. 36—37, 48, рис. 2, I, 3).

За другим варіантом, житла на розкопах I—II становили велике домогосподарство, що складалося з окремих садиб, як це припускається для Східного укріплення Більського городища (Бойко 1994, с. 34). На користь цього свідчать незначні (4,0—8,0 м) відстані між півземлянками 1-го періоду. Реконструйована площа великої садиби вдвічі більша за садиби розкопів VI і XV, XVI—XIX. Чотири півземлянки 1-го періоду (третья чверть VI ст. до н. е.) мали площу 14, 17, 20 і 36 м², і в них могло мешкати приблизно 22—29 душ (за 3,0—4,0 м² на особу). Три наземні житла 2-го періоду (кінець VI ст. до н. е.) більші: одне 40 м², інші не менші за 30 м². Відстань між ними 17—20 м (Бессонова, Скорый 2001, с. 29, 53). Чисельність мешканців куша можна визначити в 25—33 особи. Таким чином, і за цим показником велика садиба розкопів I—II дорівнювала двом садибам розкопу VI.

У розкопах XV—XVI—XIX, дуже ушкоджених пізніми перекопами, загальна реконструйована площа «житлового осередку» становила приблизно 800 м². Тут простежено інтенсивне будівництво. Умовно можна виділити два будівельні періоди. До I, кінця VI ст. до н. е., належали три півземлянки площею 54, 19 і 10 м² (1-XVI-1994, 4-XVI-1994, житло в шурфі 30), а також два наземні житла (5-XVI-1996, рештки долівки в північно-східному кутку розкопу XVI-1996) і, можливо, ще одне, від якого лишилися уламки стін у ямах, перекритих частиною долівки пізнішого житла 3 в розкопі XIV-1996 площею понад 30 м² (Бессонова, Скорый 2001, с. 11—13, 53—54; Терновський, Кузьмич 2004, с. 84—85). Кількість мешканців важко підрахувати (20—30 осіб?), оскільки найбільше житло мало особливу конструкцію, а площа наземного невідома. Період 2 репрезентований великим наземним житлом у понад 30 м² (3-XVI-1995), згорілим наземним у шурфі 30 (Терновський, Кузьмич 2004, с. 84—85) і двома півземлянками площею 10,0 і 7,0 м² (2-XV-1995 і 4-XVI-1996). Значну ділянку в північно-східному кутку розкопу XV займали господарські ями, до яких прилягала землянка розкопу XIX розміром 16 м², мабуть господарського призначення.

Ще шість—сім садиб орієнтовно можна локалізувати на місці невеликих розкопів III, V—V₁ (дві садиби), VII і прилеглих зі сходу шурфів (дві садиби?), XX (Скорый, Хохоровски 2004) та XXII—XXIII, на яких відкрито по одному (роз-

коп III — наземне) або два (інші розкопи, півземлянки і наземні) житла та господарські ями. Найранішим було наземне житло кінця VII ст. до н. е. площею понад 46 м² в розкопі III. Півземлянки кінця VI — початку V ст. до н. е. в розкопах VII і V—V₁ займали 24,5 і 10,0 м². На розкопах XXI—XXIII (1224 м²) відкрито лише землянку і господарське приміщення, що становили периферію ще однієї садиби (Бессонова, Романюк 2004, с. 12). Особливу структуру забудови мала священна ділянка під центральним зольником (розкоп IV, 620 м²), де відкрито два житла (наземне і землянку), а також дві землянки-святинища? — «котлован» близько 28 м² і яму 3-IV-1992 незрозумілого призначення, а також значну кількість господарських ям (Бессонова, Скорый 2001, с. 16—29, 54).

Спостерігається диференціація жител за розмірами в межах розкопів і на городищі в цілому. На розкопах I—II середні розміри півземлянок становили 22 м², на розкопах XV—XVI—XIX — близько 20 м², на розкопі VI — 14 м². Якщо виключити великі житла в 36 і 54 м², то для розкопів I—II і XV—XVI—XIX отримаємо 17 і 11 м², відповідно. Розміри наземних жител коливаються від 30—40 до 46 м². Зменшення розмірів жител порівняно з жаботинськими може свідчити про виокремлення малих домогосподарств у складі розширених (сімейних) общин, ускладнення їхньої структури.

Таким чином, усього на Мотронинському городищі виявлено залишки щонайменше 10—11 садиб разом зі священною ділянкою на розкопі IV. 3-поміж досліджених великими площами садиби трьох розкопів з «житловими ядрами» розмірами близько 1500? і 700—800 м² належали, певно, домогосподарствам, що посідали привілейоване становище в структурі поселення. Невеликі садиби поки що достеменно не виокремлені, можливо через те, що розкопки широкими площами провадилися на «головних» ділянках¹⁷.

¹⁷ Для порівняння: на Східному Більському городищі V—IV ст. до н. е. виокремлено садиби різних розмірів. Садиби типу I (від 70 до 1500, в середньому 827 м²) визначені як такі, що належали панівній верстві воїнів, інші — торговцям (540 м²) і ремісникам (356 м²). Садиби типу II склалися з кількох домогосподарств типу I, їхня площа сягала від 900 до 9000 м² (Бойко 1994, с. 34—35, табл. I). Можливо, саме до такого типу належала садиба в Мотрониному (розкопи I—II), в якій простежуються два чи три «ядра» (блоки споруд) площею до 500—600 м² кожний. 400—500 м² — звичні розміри блоків споруд невеликих садиб скіфського часу з одним—трьома житлами (Радзиевская, Шрамко 1980, рис. 1, с. 182; Шрамко 1998, рис. 2; Скорый 2008, с. 146, рис. 3).

Можна зробити висновок, що на Мотронинському городищі забудова мала нерегулярний кушовий характер, і окремі куші (садиби) були розташовані через значні інтервали. У найбільше заселеній північно-східній частині внутрішнього укріплення відстань між садибами становила від 20 до 50—70 м. За даними розвідок, подібні місця відносної концентрації будівель — біля в'їздів, джерел води тощо — іноді віддалені одне від одного приблизно на 200 м. Є великі ділянки (розкопи XXI—XXIII, площа 1224 м²) майже без осель, лише зі слідами господарської діяльності (Бессонова, Романюк 2004). Практично не була заселена територія між двома лініями зовнішніх валів. Подібна розріджена забудова характерна для городищ скіфського часу VII—VI ст. до н. е. (Трахтемирів, Західне Більське) і пам'яток архаїчного часу Нижнього Побужжя. Простежується також загальна тенденція до зменшення з часом розмірів жител, точніше, збільшується кількість невеликих¹⁸. Для городищ Посейм'я, як і для Східного Більського та Книшівського, характерна щільна забудова по колу (Шрамко 1973, с. 100; Гавриш 2000), що, можливо, пов'язано з традиціями населення посульсько-донецького регіону.

Спробуємо приблизно вирахувати населення Мотронинського городища за допомогою коефіцієнта щільності забудови. На найбільше заселених його ділянках усередині внутрішнього укріплення (загалом близько 0,5 га) виявлено 26 осель, які умовно поділені на два періоди (по 13 на кожен). Коефіцієнт щільності забудови дорівнює приблизно (13 жител : 0,5 га) 26 жител, а всього на найпридатнішій для забудови ділянці в 70 га вміщується (70 × 26) близько 1820 усереднених жител площею по 21,5 м² (це 5—7 осіб), тобто могло мешкати приблизно 9,1 тис. душ (за норми 4,0 м² на особу) або 12,7 тис. (за норми 3,0 м²). За додання невеликих ділянок забудови між внутрішнім і зовнішнім укріпленнями це ще близько сотні осіб. Дещо більшим буде число, якщо орієнту-

¹⁸ Великі житла раннього періоду відкриті на Західному Більському (півземлянки площею 54—61 м²) і Трахтемирівському (півземлянки від 21 до 34 і 50 м² і наземні житла від 45 до 180—230 м²) городищах (Шрамко 1987, с. 38—43, рис. 10, I—3; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 15). На Мотронинському городищі також є ранні півземлянки в 36 і 54 м². Значно менші житла на Східному Більському, Книшівському і Люботинському городищах, де багато будівель V—IV ст. до н. е. Розміри півземлянок від 8,0 до 15,0 і 22,5 м², а наземних жител — від 9,0, 13 і 17 до 25—27 м², лише одне мало площу 63 м² (Шрамко 1987, с. 43—69; Гавриш 2000, с. 116).

ватися на методику Б.А. Шрамка¹⁹. Видається, що запропонована нами кількість мешканців городища — приблизно 9,0—12,0 тис. одночасно — може бути прийнята за верхню межу. За нижню може правити показник, вирахований за модулем, застосованим для нижньобузьких поселень VI—V ст. до н. е.²⁰ Подальшого ущільнення забудови, характерного для Східного Більського городища чи поселень V—IV ст. до н. е. Нижнього Побужжя (Отрешко 1985, с. 62), тут не відбувалося. Навпаки, на городищах лісостепового Правобережжя немає виразних комплексів того часу. Тобто, тут не доводиться говорити про початок міських тенденцій у забудові.

Менш певно можна обчислити число мешканців деяких середніх неукріплених поселень, на яких не провадили розкопки. На кожному зафіксовано шість (Яківці), сім (Іванівка 3), вісім (Любомирка 1), 10 (Орлова Балка) і 12 (Тарасівка) зольників. Вони розміщені лінійно (іноді у два ряди) або ланцюгом, і то вказує, що вони утворилися над покинутими жителями — центрами домогосподарств, найвірогідніше півземлянками. В Яківцях зольники розміщені в лісі, через що нерозорані, висота їх 0,5—0,8 м за діаметра 10—12 м, відстань між ними 30—50 м, яка фактично співпадає з інтервалом поміж садибами. Є зольник за 300 м від інших (Бессонова 1987, с. 54—55). Подібна ситуація спостерігалася на поселеннях Іванівка 3 і Любомирка. В інших випадках зольники

розорані, їхній діаметр 15, 20 і 30 м з інтервалом від 20—30 до 50—60 м між ними. На поселенні Орлова Балка зольні плями (кількість невідома) утворювали два ряди, відстань між ними 50 м (Бессонова 1987, с. 45—46, 54—55, 57—59; Орлик 2007, с. 31). На Мотронинському городищі встановлено, що скупчення відходів вогнища утворилися лише над деякими житлами-півземлянками та господарськими ямами, і відстань між ними не менша ніж 20 і до 40—50 м. Вірогідно, один зольник припадав на домогосподарство з кількох жител, а в разі його розширення з часом створювали інший. Окрім того, був головний зольник — сакральний осередок усієї громади городища на зразок центрального зольника Мотронинського городища або «головних» для поселень Іванівка 3, Любомирка 1 і Яківці.

До складу одного домогосподарства на поселеннях перед- і ранньоскіфського часу Потясминня та інших лісостепових територій входили від одного до трьох жител, частіше одне—два (Крушельницька 1976, с. 121; Радзиевская, Шрамко 1980; Пузикова 1981, рис. 11; 1997, рис. 5; Смирнова 1981; 1986; Шрамко 1998; Скорый 2008; Гречко 2010, с. 38). Отже, з огляду на кількість зольників, максимальне число жител могло становити близько 12—18 (Яківці, Іванівка 3), 16—24 (Любомирка), 20—30 (Орлова Балка) і 24—36 (Тарасівка).

Розміри жител середніх тясминських поселень із зольниками невідомі, але навряд чи вони відрізнялися від осель таких само за розмірами поселень і невеликих городищ ранньо- і середньоскіфського часів, тобто були від 8,0—12,0 до 14—16—20 м² (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 23). Загалом площа осель зменшується від VII—VI до V ст. до н. е., а також залежно від розмірів садіб. На лівобережних городищах (Східному Більському і Книшівському) розміри півземлянок коливаються здебільшого від 8,0 до 15,0 і 22,5 м², а наземних осель — від 9,0—13,0—17,0 до 25—27 м² (Шрамко 1987, с. 38—69; Гавриш 2000, с. 116). Житла Люботинського городища (близько 5,0 га) ще менші: 7,0, 9,0 і 11,5 м² (Шрамко 1998, с. 22—36). Зовсім малі будівлі (5,5—6,8 м²) трапилися на поселенні Лісовий Кут на Великому Більському городищі (Скорый 2008).

За середніх розмірів рядових жител у 10—14 м² у них могли мешкати дві—три душі. Відповідно, на потясминських поселеннях загальна кількість мешканців була від 24 до 54 (Яківці, Іванівка), від 32 до 72 (Любомирка), від 40 до 90 (Орлова Балка) і від 48 до 108 (Тарасівка)

¹⁹ Це особа/50 м² або 200/1,0 га на великих і середніх городищах скіфського часу. Для Мотронинського городища то було б 14 тис. (на 70 га), якщо врахувати лише достеменно заселені ділянки, як то робить Б.А. Шрамко для Більського городища. За норми п'ять—сім осіб на усереднене житло, щільність заселення становила б 30—40 душ/га, що наближається до середніх, найбільш заселених нижньобузьких поселень (Крыжицкий и др. 1989, с. 36) і є завеликим для поселень VI—V ст. до н. е., особливо правобережних. За розрахунками Б.А. Шрамка, населення тясминських городищ площею близько і понад 25 га (Пастирське, Макіївське) мало становити більше 5,0 тис., тобто сягало мінімальної чисельності міського рубежу (Шрамко 1984, с. 224—225). Дослідник орієнтувався в цьому випадку, мабуть, на дані Східного Більського городища, щільно забудованого в V—IV ст. до н. е. (Шрамко 1973, с. 100) на противагу Західному.

²⁰ На найбільше заселених ділянках городища (70 га внутрішнього укріплення + 5,0—10,0 га між внутрішніми і зовнішніми укріпленнями) могло бути 150—160 садіб, виходячи з «розширеного» модуля в 0,5 га. Відтак, кількість мешканців (за 10—18 душ на садибу) мала становити від 1,5 до 2,9 тис. Ці показники більш прийнятні з огляду на розміри земельного фонду в околицях городища.

осіб. Таке число населення близьке до значень, обчислених для невеликих і середніх поселень раннього залізного віку лісостепової смуги (Пузикова 1981, с. 14, 97; 1997, с. 87) і особливо Нижнього Побужжя, які теж мали розріджену забудову (Крыжицкий и др. 1989, с. 36).

Таким чином, після кризи фіналу доби бронзи в Потясминні спостерігаємо поступове зростання населення й одночасно ускладнення ієрархії поселень. За раннього Чорнолісся — це невеликі неукріплені поселення з безсистемним плануванням рядами або кущами, переважають великі житла. Адміністративний центр — Суботівське городище — за розмірами не відрізняється від інших. За пізнього Чорнолісся виникло багато малих укріплених городків і перше досить значне — 24 га — укріплення II Чорноліського городища.

За жаботинського етапу ранньоскіфського часу зростає концентрація населення в «центральному місті» площею 50 га, а також на поселеннях середнього розміру (до 20 га). Наприкінці цього етапу з'являються великі неукріплені поселення до 100 га і Мотронинське городище в 200 га, що засвідчує ускладнення суспільства. Простежується диференціація жител за розміром і конструкцією з переважан-

ням великих. Планування поселень розріджене, близьке до кушового.

У скіфський період ієрархія поселень стає багаторівневою: укріплене «центральне місто» (Мотронинське городище), середніх розмірів городища і поселення та невеликі городки і селища, які переважають. Забудова поселень розріджена, рядами або кущами, простежується тенденція до зменшення розмірів жител. Територія була заселена нерівномірно і загалом негусто. Концентрація населення на великих і середніх поселеннях була пов'язана з необхідністю колективних робіт, насамперед, по захисту, а також для освоєння лісів під орні угіддя. Водночас на цих поселеннях мешкав людина, який виконував інші соціальні функції: займався ремеслами, насамперед металообробним, і торгівлею. Рільники-скотарі займали, переважно, нижчі за рангом неукріплені поселення, які входили до ресурсної зони «головних». Наявність курганних могильників у межах ресурсної зони поселення вказує на значну роль тваринництва. З часом, зі створенням фонду староорних земель, кількість невеликих поселень зростає, що спостерігаємо в околицях Жаботина, де зафіксовано близько десятка поселень V і V—IV ст. до н. е.

- Бессонова С.С. Отчет о работе Южного отряда Кировоградской экспедиции в 1987 году // НА ІА НАНУ. — 1987/37.
- Бессонова С.С., Романюк В.В. Раскопки Мотронинского городища 2001—2002 гг. // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 10—14.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — К., 2001.
- Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. — К., 1974.
- Березовец Д.Т. Поселения уличей на Тясмине // МИА. — 1963. — 108. — С. 145—208.
- Бойко Ю.Н. Социология Восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) // Древности. — Харьков, 1994. — С. 29—42.
- Бруяко И.В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7—3 вв. до Р. Х. — Волжск, 1999.
- Буйских С.Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 8.
- Буйских С.Б. О раннеантичных поселенческих структурах в Нижнем Побужье // Социально-экономическое развитие древних обществ и археология. — М., 1987. — С. 30—36.
- Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). — Полтава, 2000.
- Граков Б.Н., Тереножкин А.И. Субботовское городище (раскопки 1955 г.) // СА. — 1958. — № 2. — С. 164—178.
- Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010.
- Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Приднепровской Лесостепи (жаботинский этап). — К., 2011.
- Дараган М., Кашуба М., Разумов С. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации // RA. — 2010. — Serie nouă. — V. — N. 2. — P. 92—124.
- Демченко Л.В., Клочко В.И., Маничев В.И. Геохимические исследования бронзолитейного производства Субботовского городища XII—IX вв. до н. э. // АОІКС. — К., 2000. — 4. — С. 29—47.
- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
- Клочко В.И., Гершкович Я.П., Мотзенбеккер І. Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994—1995 роках // НА ІА НАНУ. — 1995/108.

- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Русаева А.С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — 28. — С. 3—26.
- Крушельницкая Л.И. Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье // ПСА. — М., 1971. — С. 120—126 (МИА. — 177).
- Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.
- Куза А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985. — С. 96—104 (серия «Археология СССР»).
- Лысенко С.Д. Феномен Субботовского городища // МДАСУ. — Луганск, 2004. — 3. — С. 249—267.
- Массон В.Е. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. — М., 1999.
- Орлик О.П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка 1 у верхів'ї р. Тясмин // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 31—36.
- Осташков В.Е. Новая пам'ятка праслов'янської культури // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. III Междунар. конгресс студентов и молодых ученых. — Одесса, 1995. — С. 94.
- Отрешко В.М. О плотности застройки населенных пунктов Нижнего Побужья в VI—V вв. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 62—63.
- Покровська Є.Ф. Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясміні // Археологія. — 1952. — VII. — С. 43—65.
- Покровська Є.Ф. Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин // Археологія. — 1953. — VIII. — С. 129—137.
- Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 169—188.
- Покровська Є.Ф., Петровська Є.О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка // Археологія. — 1961. — XIII. — С. 129—144.
- Полтавец В.И. Новая находка браслетов суботовского типа // МЧ. — К., 2009. — С. 24—31.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье (VI—V вв. до н. э.). — М., 1981.
- Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). — М., 1997.
- Радзиевская В.Е., Шрамко Б.А. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // СА. — 1980. — № 4. — С. 181—189.
- Скорый С.А. Скифская усадьба в Причерноморской Лесостепи // Stratum plus. — 2001—2002. — 3. — С. 263—292.
- Скорый С.А. Селище в уроч. Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999—2001 и 2004 гг.) // РА. — 2008. — IV. — № 1. — Р. 146—179.
- Скорый С.А., Хохоровски Я. Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 75—79.
- Смирнова Г.И. Новые данные о поселении Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.) // АСГЭ. — 1981. — 19. — С. 40—61.
- Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре // АСГЭ. — 1984. — 25. — С. 43—60.
- Смирнова Г.И. Скифское поселение у с. Долиняны (раскоп «у тока») // Древние памятники культуры на территории СССР. — Л., 1986. — С. 37—42.
- Тереножкін А.И. Отчет о раскопках на городище в с. Субботове, Чигиринского района Кировоградской обл. в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — 1951/11а.
- Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кировоградської області // Археологія. — 1952. — VII. — С. 110—135.
- Тереножкін А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Терновський В.І., Кузьмич Н.С. Рятувальні роботи на Мотронинському городищі 2001 року // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 84—87.
- Хазанов А.М. Социальная история скифов. — М., 1975.
- Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С. 82—112.
- Шрамко Б.А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 218—230.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.

Надійшла 23.12.2010

СТРУКТУРА ПОСЕЛЕНИЙ И ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ПОТЯСМИНЬЕ В РАННЕМ ЖЕЛЕЗНОМ ВЕКЕ

На примере наиболее исследованных памятников Потясминья (Правобережная Украина) начальных периодов раннего железного века — чернолесского, жаботинского и раннескифского — рассмотрена пространственная структура поселений, особенности их застройки и предложены варианты вычисления их демографической характеристики.

В период Чернолесья наиболее характерным был приречный и мысовой, а также пойменный тип поселений — небольшие селища и городки. Под конец его было основано II укрепление Чернолесского городища (24 га). В конце жаботинского периода произошло освоение водоразделов, где возникли большие неукрепленные поселения (до 100 га) и Мотронинское городище (200 га). В скифское время поселенческая структура усложняется и становится многоуровневой.

Для всех периодов начала железного века этого региона характерна разреженная застройка поселений. Для определения числа их обитателей использован коэффициент плотности застройки — соотношение количества синхронных жилищ и раскопанной площади поселения. Используются также параметры так наз. модуля («куста», усадьбы), выделенного для сельских античных поселений Нижнего Побужья VI—V вв. до н. э., — первичной составляющей жилищно-хозяйственного массива, в который входило несколько жилищ и хозяйственные постройки, объединенные вокруг центрального двора. Применение этого модуля для поселений Потясминья допустимо, исходя из подобных традиций домостроительства и занятий (аграрное население), а также довольно устойчивых норм регламентации хозяйственной зоны, обеспечивавших определенное соотношение размеров поселения и количества его обитателей. Отметим, что они оставались неизменными в течение многих столетий от раннего железного века до Киевской Руси. В числовом значении модуль, включающий и межусадебную территорию, соответствует усадьбе площадью около 5,0 га с жильцами 10—18 чел. Площадь рядовой усадьбы обычно меньшая (0,1—0,2 га) и состояла, как правило, из «ядра» (блока жилых и хозяйственных построек) размером 0,04—0,05 га и небольшой межусадебной полосы шириной 5,0—10,0 м. Этот модуль (0,2 га) может быть применен к поселениям с плотной застройкой.

Численность населения небольших поселений довольно устойчива, независимо от периода это от двух—трех до пяти десятков человек. Для Суботова I — от 80—90 до 120—130 чел., II укрепления Чернолесского городища — 670—960 чел. Применение индекса плотности застройки для больших поселений дает верхний предел их численности, а модуля в 0,5 га — нижний. Для Жаботинского поселения эта величина колеблется, соответственно, в пределах от 1,0—1,8 до 1,6—2,8 тыс., для Мотронинского городища — от 1,5—2,8 до 9,0—12,0 тыс. чел. Нижние показатели более предпочтительны.

На позднежаботинском этапе (третья четверть VII в. до н. э.) произошло усложнение социальной структуры — возникли большие, до 100 га и более, неукрепленные поселения и городища, которые продолжали существовать и в раннескифский период. Концентрация обитателей на больших поселениях была связана с освоением новых (на водоразделах) земель и их охраной. Население Потясминья было наиболее многочисленным именно в этот период. Преобладали аграрные поселения без регламентации застройки. С усложнением функций поселений (ремесленная, торговая) увеличивалась их площадь и плотность застройки. Но процессы урбанизации не коснулись Потясминья, в V—IV вв. здесь резко сократилось количество населения в связи с новой военно-политической ситуацией.

SETTLEMENTS STRUCTURE AND DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE TYASMYN RIVER REGION IN THE EARLY IRON AGE

On the example of the best studied sites of the Tyasmyn River region (Right Bank Ukraine) of the initial periods of the Early Iron Age, namely of Chornoliska, Zhabotyń, and of the Early Scythian periods, the spatial structure of settlements and peculiarities of their building are considered, and versions of calculation of their demographic description are suggested.

During the period of Chornoliska culture the most characteristic types of settlements were the riverside and promontory, as well as meadow, small settlements and towns. By the end of this period, fortification II at Chornoliske hill-fort (24 hectares) was founded. At the end of Zhabotyń period, watersheds were developed where large unfortified settlements (under 100 hectares) and Motronynske hill-fort (200 hectares) were established. The settlement structure became more complicated and multilayer in the Scythian period.

For all periods of the Early Iron Age of this area the sparse development of settlements was characteristic. In order to determine the number of settlement's habitants the coefficient of building density, the ratio of a number of synchronous dwellings to the excavated area of the settlement, was used. Also, there were used the parameters of a so called module («branch», country estate), determined for rural Ancient Greek settlements of the Buh River lower region of the 6th c. and the 5th c. BC, which represented the primary element of dwelling and husbandry body containing several dwellings and husbandry constructions united around the central yard. Usage of this module is acceptable for the Tyasmyn River region given the similarities in the traditions of house-building and occupations (agricultural population), and due to stable norms of husbandry zones regimentation which guaranteed a certain correlation of the settlement size and the number of its habitants. It should be noted that these correlations remained unchanged through many centuries since the Early Iron Age to Kyiv Rus period. In the

numerical terms the module that included an inter-estate area corresponded to the homestead of about 5,0 hectare area with 10—18 inhabitants. The area of an ordinary estate was usually smaller than that (0,1—0,2 hectares) and, as a rule, contained a «core» (the block of residential and husbandry structures) of 0,04—0,05 hectare area and a small inter-estate line of 5,0—10,0 m wide. This module (0,2 hectare) can be used for densely built up settlements.

The population size of small settlements was quite stable irrespective of the period: from twenty or thirty to fifty persons. It was from 80—90 to 120—130 persons for Subotiv 1, and 670—960 persons for fortification II of Chornoliske hill-fort. Usage of the coefficient of building density for large settlement gives the upper range of their population, while usage of a 0,5 hectare module gives the lower one. This quantity varies correspondingly within the limits from 1,0—1,8 to 1,6—2,8 thousands for Zhabotyn settlement, and from 1,5—2,8 to 9,0—12,0 thousand people for Motronynske hill-fort. The lower measures are more preferred.

At the Late Zhabotyn stage (the third quarter of the 7th c. BC), the social structure became more complicated: large (up to 100 hectares and more) unfortified settlements and hill-forts appeared and continued their existence into the Early Scythian period. Concentration of population in large settlements was related to mastering and protection of new lands (in watersheds). The population of Tyasmyn River region was the most numerous particularly during this period. Agricultural settlements without development regulation prevailed. With the functional sophistication of settlements (crafts, trade) their area and density of development increased. However, urbanization processes did not touch the Tyasmyn River region: in the 5th and the 4th centuries population sharply decreased here due to new military and political situation.